

Б. А. ЕРДЕМБЕКОВ

ШӘКӨРІМ – АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІНІҢ КӨРНЕКТІ ШӘКІРТІ

Қырықтан соңғы қырымды,
Сынамақ болсан түрімді.
Көрейін десен нұрымды,
Жи-дағы оқы жырымды, – деп,

иманды сөзімен сан үрпағын иландыра алған Шәкөрім есімін, оның халқын зарықтырып барып жеткен баға жетпес мұрасын ұстазы Абайдан оқшаукарастырып, зерттеу мүмкін емес.

Абайсыз – Шәкөрім жоқ!

Бұл тұжырым Шәкөрімнің заманында да, бүгін де өз құнын жоймайды.

Абай өз көзі тірісінде-ақ құллі қазаққа танымал болған жан. Абайдың ұлылығы, құдіреті оның ақындығында. Сол ақындық қуатын талабы барлардың бойына сініруі – Абай ұлылығын асқақтата түседі.

Демек, Абай – өлең-сөзге ебі бар өнерлі жастарды баулып, өнері асқанын ақын таныған, сол талаппен әдеби ақындық мектеп қалыптастырган ұстаз.

Жай ұстаз емес, ақын төрбиелеуші – ақындар ұстазы! Абайдың ақындық мектебі сияқты құбылыс қазақ әдебиетінің тарихында Абайға дейін де, Абайдан кейін де болып көрмеген. Әрине, бірі – үйретуші, бірі – үйренуші болған жекелеген ақындар сабактастығы жөні бір басқа. Ал өз ортасында өлеңі бар інілерін жиып, оларға тақырып беріп, шығармаларын сыннан өткізіп, толық мағынасында ақындық мектеп қалыптастыру – Абай тұлғасын тек қазақ әдебиеті ғана емес, өлем әдебиеті тарихында да ерекше даралай алатын құбылыс.

Абайтанушы-ғалым М. Мырзахметовтың пікірінше, Абайдың ақындық мектебі, Абай шәкірттері туралы пікір «төңкерістен бұрын, Абай қайтыс болған сон, біраз жылдардан кейін-ақ іле-шала пайда болған сияқты» [1].

Ал, «Абайдың ақындық мектебі» деген ұғымға алғаш рет ғылыми түрде анықтама беріп кеңінен тоқталған М. Әуезов болатын. Бір пікірінде Әуезов былай дейді: «Қазактың басқа ақындарымен салыстырында Абайдың үлгісін алған шәкірттері болуы – Абайдың әдебиеттік мектебін жасады. Абай шәкірттері өз ұстазына өр алуан жақтарынан еліктеді» [2].

Осы Әуезов түрлен салып кеткен Абай мектебі тақырыбы – абайтану саласының зерттелу жағынан кенжелеп жатқан салаларының бірі.

Оның себептері де белгілі, күр қайталай берудің қажеті де шамалы.

Назар аудара кететін бір дүние – абайтанушы ғалымдар, жалпы әдебиетшілер бар Абайдың ақын шәкірттері, Абай мектебі жөне Абай дәстүрін ұстанушылар деген ұғымды терен түсініп, ара жігін аша алмай келе жатқан сынайлы. Ақын шәкірттер деңгендеге Абайдың қасында жүріп, өнегесін алған Шәкөрім, Көкбай, Әріп, Әсеттер де, Абай дәстүрін ұстанушы ақындар бір басқа.

Абайдан кейінгі оның сыншыл поэзиясын берік ұстанған Сұлтанмахмұт пен Мағжандардан басталатын қазақ әдебиетінің тарихындағы көрнекті ақындардың қай-қайсысы да Абай дәстүрін берік ұстанып, поэзия жолында ұлы ақынға еліктеген.

Сондай-ақ, Абай қасындағы өнерлі жастардың барлығын ақын ретінде қабылдап, ақын шәкірттері қатарына жатқыза беруге болмайды. Абай жанына тек ақын ғана емес, «қөкірегі сезімді, тілі орамды» өнерлі жастардың көбісі жиналған, Абайдан төлім алған. Ал, ақын шәкірттер, олар-бойында ақындық таланты бар, ол жай ғана ақынжандылық, өлең құмарлық емес, Абай сыннынан өте алатын шынайы таланты бар Абай жанынан табылатын ақындар.

Кезінде айтылған С.Мұқановтың «Абай шәкірттері туралы» деген айыптау мақаласында төмендегідей орынды сын айтылған: «1934 жылғы Әуезовтің мақаласында төрт адамнан ғана құрылатын «Абай шәкірттерінің» тізіміндегі адам саны, 1950 жылы жиырма бес-отызға жетеді». Осы айтылған пікір бүгінгі күнге дейін өлі жауапсыз қалып отыр [3].

1950 жылдары Абай мектебі тақырыбы кандидаттық диссертация болып қорғалды. Жетекші – Әуезов, корғаушы – Қайым Мұхамедханов. Нәтижесінде «Абай мектебі» концепциясы қатаң сынға алынып, Мұхамедханов абақтыға жабылды.

Осы кезде ақындық қабілеті жағынан да, білімі жағынан да басқа шәкірттерден оқ бойы озық түрған Шәкөрім тұлғасы қатты зардап шекті. Сырын ішінен бүккен кенестік жүйе атак-абыройы Абайға жақын келетін ойшыл ақынның мұрасын жоюды ең алдымен мақсат еткені даусыз.

Отызыншы, қырқыншы жылдары Абай мектебі, оның ішінде Шәкөрім туралы айтқан М.Әуезовтің пікірлері қатты сынға алынды. 1951 жылдың 15 маусымында болған «Абайдың әдеби мұрасы мәселесін талқылауға арналған ғылыми айтыстағы» С.Мұқановтың Шәкөрім тұрасындағы (басқа шәкірттер де бар) айыптау сынны – Абай мектебінің, оның ішінде

Шәкәрім мұрасының болашағына орны толмас зардап өкелгенін ашық айтуымыз керек.

Заман қанша қақпақыл қойғанымен, Әуезов Шәкәрім есімін келешек үрпаққа жеткізуге бар ықылас-кейіпін, күш-жігерін жұмысады. «Әуезов жолдастың Шәкәрім бандит бол өлгеннен кейін де, оған мейірімді көзбен қарауға, ең женіл тілмен айтқанда – ұят», – деген С.Мұқанов енді Әуезовтің көркем шығармаларындағы Шәкәрімнен елес беретін бейнелерге шүйілді.

Оған себеп те бар еді. Әуезов Абай мектебі тақырыбын көркем туындыларына да арқау етті. Мүмкіндігінше, өрине! Негізгі идеясы – Абайды ақындар ұстазы дәрежесінде көрсеткен жазушының «Ақын аға» романы жарыққа шықпай жатып жөргегінде тұншықты. Кейіннен бұл туынды саясат талабымен түбекейлі өзгерістерге ұшырап, еріксіз бүрмаланып, «Абай жолының» екінші кітaby ретінде жарық көрді. Барға қанағат!

Ұлы шығарманың екінші кітaby дүниеге келген күннен бастап романды жақтайтың және жөнсіз қаралайтын пікірлер айтылғаны белгілі. Әуезовтің өзі өте жоғары бағалаған F.Мұсіреповтің «Абай романы туралы» деген сын мақаласынан бері қарайғы ғалымдардың, зерттеушілердің енбектерінде Абай мектебі жайында сөз қозғалмайды. Ол – занды да! «Абай жолының» екінші кітabyнда Абайдың ақын шәкірттері деген тіркес атымен жок. Орнына Әуезов Абайдың жас достары, Абай жанындағы өнерлі жастар дегенді қолданып, тығырықтан шығады

Әсілі, Абайдың ақындық құдіреті өз ортасына әсер етуімен өлшенбек. Осы ақындық кемелдіктің бір қырын, Абайдың ұстаздық қаракетін Әуезов өз дәрежесінде сомдай алмай кетті. Уақыт сомдатпады. Роман Абай шәкірттерінсіз (бұл арада толық бейнелері туралы айтылып отыр) дүниеге келді. Басқасын былай қойғанда Абайдың ең көрнекті ақын шәкірті, інісі Шәкәрімсіз ұлы ақын туралы роман жазу – жоқтан бар жасаумен тен еді. Шұбар – Шәкәрім – Дәрмен! Бұл үштік Әуезовтің саяси талапқа қарсы жасаған амалы еді. Көзі қырағы оқырман Дәрменнен Шәкәрімді тапты. Ал, саяси танымның қажеттілігі үшін Шұбардың прототипі – Шәкәрім. Өмірде Құнанбай туыстарының ішінде Шұбар деген адамның болғаны да рас. Абай елінің шежіресі Б.Исабаевтың айтуынша: «Әскенбайдың өр тоқалы Таңшолпаннан Шұбар, Елеусіз, Тілеуберді туады» [4]. (Ұлылар мекені. Новосибирск, 2001. 5-бет). Әйтсе де, Әуезовтің сомдағаны бұл Шұбар емес. Эпопеядағы Шұбар бейнесі, тағы да қайталаймыз, Әуезовтің айла тәсілі.

Ақын Абайдан интернационал, революционер Абай іздеген заманда Әуезов Шәкәрім бейнесін

бүркемелеп болса да беруге жан салғаны шығармаға терен үңілген адамға бірден байқалады.

Дәрмен образы – Әуезов романда айта алмай кеткен Абайдың ақын шәкірттерінің жынтық бейнесі. Ғалым М. Базарбаев Дәрмен образына тоқтала келіп: «...Романның сонында Дәрмен Абай зиратының басына келіп: «Өле-өлгеше асыл сөздерінді сақтармын, ата, тәрбиенде актармын, ағажан», – деп, берген антында да көп мағына, терен астар бар», – деген пікірі сұнғыла жазушының негізгі ой астарын дөп басқан.

Романда Абайдың ақындық мектебі туралы сөз жок, бірақ шығармаға діттеп үңілсеніз ақындық мектеп идеясы бар. Қалай десек те, ұлы жазушының қыыннан қыстыра білер шеберлігі саяси сынның уысынан шығып кете білді.

Жалпы жас шағында М.Әуезов Шәкәрімнен көп- ақыл кеңес алып тұрған

Ахат ақсақалдың естелігіне үңілсек былай дейді: «Әкей жалпы жастарды, оның ішінде оқыған жастарды жақсы көретін.... Өзім толық (есімді) білетін кезде Мұхтар Әуезов, Даниял Ысқақов сияқты оқыған жастар келіп, бірнеше күн жатып, әкеймен өңгімелесетін. Сонда Мұхтардың көп сұрайтыны шығыстық ақын- жазушылары болатын... Мұхтар әкеймен жи өңгімелесетін.

Сонда, Мұхтар мен арқылы әкейге хат жазып, керекті сұрақтарына жазба түрде жауап алып тұратын. Кейінде Мұхтар марқұм айтатын: «Сол кезде шығыс әдебиеттеріне Шәкәрімдей жүйрік адам көргем жок. Шығыс әдебиетіне берілуіме себеп болған ұстазым Шәкәрім!» – дейтін [5]. (Жұлдыз. 1992. №11). Шәкәрім жөне М.Әуезов деген өлі теңі шешілмеген тың тақырыптың сүрлеміне жетелейді бұл жолдар. Демек, Ә.Тәжібаевтың: «Шәкәрімнің өмірі мен мұрасын ғылыми негізде зерттеуге классик жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезовтің жазғандары бағыт берері хак. Оның ғылыми енбектеріндегі Шәкәрім туралы айткандарын жүйелеу қажет», – деген кезінде айтқан пікірі өлі күн төртібінен түскен жок [6]. (Шәкәрім. Шығармалары. А., 1988. 22-бет).

Бүгінгі танда ақын мұрасын зерттеу қарқынды түрде жүріп жатыр дегенімізben, көп уақыт халқынан жырақта болған мұраны игеріп, зерттеу нысанына айналдыру – аз күндік іс емес.

Шәкәрім тұлғасы Абайдың басқа ақын шәкірттерінен айтарлықтай биік тұр. Өйткені, өзге шәкірттерге қарағанда Шәкәрім Абай тәрбиесін бала жастан көріп өсті. А.Құдайбердіұлының естелігіне көз жүгіртсөніз Абай Құдайберді балаларының ішінде Шәкәрімге ерекше ықылас беріп, тәрбиесіне алған. Шәкәрімнің жасынан домбыраға құмарлығын байқап домбырашы алғызып, құсбегілігін танып мер-

генге ертіп, тіпті жер өлшеуге келген орыс инженеріне қосып «орыс тілін үйрен, өрі өнерін үйрен» деп өр өнерге баулыған.

Шекерімнің өр салада жазған шығармаларына Абай себепші болып отырды. Бір ғана мысал. Шекерімнің тарихи шығармасы «Түрік, қыргыз һәм хандар шежіресі» Абайдың жөн сілтеуімен жазылған дүние. Шекерім Абайдың «Біраз сөз қазактың түбі қайдан шыққаны туралы» деген тарихи шығармасын ұлғайтып, деректер қоса отырып туған тарихымыз үшін тендессіз дүние қалдырыды. Осындай сабактастықтар келтіре берсе жетерлік.

Өлеңге үлкен жауапкершілікпен қарайтын Абай талабы шекірттеріне де ауыр тигені белгілі.

Шекірттерінің жазғандарына қөнлі толмаған ақынның «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» деп басталатын өлеңінде Шекерімге қарата айтқан:

Көрілкті жамандап, өлім тілеп,

Болсын деген шерім жоқ жігіт арсыз, — деген сын жолдарын бөрініз білесіз. Бұл Шекерімнің:

Қызызыз төнің,
Сезімсіз жаның —
Болады көрілік белгісі.
Оны да сезбей,
Үмітін үзбей,
Келмейді шалдың өлгісі.
Алпыстан өрі бармандар,
Байқамай шал бол калмандар! —

деп түйінделейтін «Көрілік туралы» деген өлеңіне қарата айтылған сын.

Жалпы өмірде Абай сөз үкпаған тасырға қайран сөзін қор қылмаған, ақынның азы сынмен күйдіріп, мінін бетіне басатын жандары жақын дос, сыйлас адамдары. Абайдың Дүтбайға, Көкбайға, Құлембайға, Әсетке деген ауыр сын арқалаған өлеңдері осыны аңғартады. Ұстазының ауыр сынның шекірттері алғашында көтере алмағаны да белгілі. Әріп ақын Біржан мен Сараның кездескенін поэма етіп, Сара айтты қып Абайды жамандататыны да, артынан Абай сынның мойындағаны да көзі қарақты оқырманға белгілі. Шекерімнің «Жастарға» деген өлеңінде ұстаз сынны хакында былай делінеді:

Сөзбен де, өлеңмен де сабак беріп,
Алсын деп керектісін өзі теріп.
Шиқанымды езгендей шықты жаным
Айтқанда естігендей үғып келіп.
Шуу дегенде бұл сөзді жанға батты,
Бұрын ондай көрген жоқ жаманатты.
Қайырусыз, қағусыз өскен басым,
Бұлқындым шу асаудай мойны қатты.
Естіген соң жүректе түйін жатты,
Сол түйін тыныштатпай көп ойлатты.
«Неге мұндай қатты айтты?» деп ойласам

Өлеңнің сырты азы, іші төтті!
Жаны ашып, жақсы соқпақ тазалапты,
Жігерленсін, білсін деп табалапты.
Жоба көрмей жүгенсіз кетпесін деп
Қатты сөзбен қайырып қамалапты.

Бұл — Абайдың ұстаздық қарекетін, Абай сынының мәнділігін, өсерін танытатын тармактар. Абаймен рухани туыстық Шекерімді, оның саналығұмырын ізденіске салды. Шекерімнің білім күп, ақындық жолға түсіне Абай себепші ғана болып қойған жоқ, оны ел ісіне араластырмай алаңсыз білім алуына жағдай жасады.

Абай қамқорлығының ең зоры — Шекерімнің Меккеге аттануы еді. Абай кезінде қолын кеш сермел қалған кемел білімге Шекерім осы сапарында қол жеткізді. Бұл сапар, сөз жоқ, Шекерімді өз заманының ең білімді адамдарының бірі етті. Стамбол, Мекке, Мәдинада кітапханалар бар, қандай кітаптар бар, кімдердің енбектері құнды деген мәселелерді бүге-шігесіне дейін айтып, жөн сілтеуші Абай болды. Әкесінің кітапханасы тұрасында Ахат ақсақал былай дейді: «Сол кезде Шекерімнің кітапханасындағыдай кітаптары бар адамдарды көрғем жоқ. Батыс, Шығыс ақындарының толық жинақтары, барлық елдін лұғаттары, газет-журналдары болатын», — деп батыс пен шығыстың құнды кітаптарының біразын теріп көрсетеді. Осы арада өлі қүнге түбекейлі зерттелмей келе жатқан Абай кітапханасы, Шекерім кітапханасы деген тақырыптардың қолға алынбай жатқандығын айта кетуіміз керек. Шекерім кітапханасы деген тақырып — терең білімді, ыждаhattы ізденісті, салмақты саралтауларды қажетсінетін, екінің бірі игеріп жете алмайтын ауыр тақырып. Шекерімнің білім алған көздерін анықтап алмай Шекерімді тану, басқаға таныту мүмкін емес.

Сөзімізді түйінделесек, қазақ әдебиетінде шекерімтану ғылымы өлі қалыптаса қойған жоқ. Шекерімді тану енді басталды. Шекерімнің әдеби мұрасын Абай мектебінің аясында қараша — қос ақынның тұлғасын кемелдендіре түсетін құбылыс. Өйткені, Шекерімнің негізгі өмір мектебі де, өнер мектебі де Абай еді!

ӘДЕБІЕТ

1. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. Алматы, 1994. 130-б.
2. Әуезов М. Абайтану дөрістерінің дерек көздері // Қазақ әдебиетінің тарихы. Алматы, 1997. 105-б.
3. Мұқанов С. Абай шекірттері туралы // Абай. 1992. №4. 59-б.
4. Исабаев Б. Ұлылар мекені. Новосібір, 2001. 5-б.
5. Құдайбердиев А. Естеліктер // Жұлдыз. 1992. № 11.
6. Тәжісбаев Ә. Алғысөз // Шекерім. Шығармалары. Алматы, 1988. 22-б.